

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

Az erdélyi valláspolitikai rendszere
az 1760-70-es években

Doktori disszertációs tézisek

Kovács Kálmán Árpád

Szeged 2008.

Témaválasztás

Egyetemi tanulmányaim során kezdtem el Bécs 18. századi Magyarország-politikája iránt érdeklődni. Mária Terézia uralkodásának második, felvilágosult abszolutisztikus szakaszát kutattam az 1760-70-es években. Munkámat az is sarkallta, hogy TRÓCSÁNYI Zsolt éppen 1761-ig tudta föltárni Erdély Habsburg-kori központi kormányzatának fontos kérdéseit. Kutatásaim során úgy találtam, hogy az Államtanács jegyzőkönyvei, az egykori kabineti és az Erdélyi Udvari Kancellária anyagai között megőrzött iratok együttes tanulmányozásával igenis sokban rekonstruálni lehet azt a felső szintű döntéshozatali folyamatot, melyet sokan (pl. EMBER Győző) az Államtanács-akták pusztulása következtében egyszerűen mindenkorra kutathatatlanak feltételeztek. Vizsgálataim során jutottam arra a meglátásra, hogy az Erdélyben érvényesülő bécsi valláspolitikai indítékairól, eredményeiről különösen keveset tudunk, pedig a vallás ügye itt az időszak egyik legfontosabb igazgatástörténeti specifikuma.

Célkitűzések

1998 óta folyamatosan végzett kutatásaim távlati célja az volt, hogy átfogó képet rajzoljak az 1760-70-es évek erdélyi valláspolitikai rendszeréről. Ebben a munkában két dolgot vizsgáltam:

- 1., A bécsi udvar erdélyi vallási törekvéseinek főbb súlypontjait és irányvonalait.
- 2., Az ezeken a területeken elért eredményeket és a központi akaratnál erősebb külső körülmények által kialakított kényszerpályákat.

Kutatásaim során úgy találtam, hogy a valláspolitikai 18. századi történetében az 1760-70-es évek elkülönülő és egységes szakaszt alkotnak. A címben szereplő időhatárok a legtöbb vallásügyi munkálat esetében lehetővé teszik a fejlemények

végig követését. Annál is inkább, mivel II. József trónra lépésével a korábitól sok szempontból teljesen eltérő valláspolitikai kezdődött. A „csendes ellenreformáció” esetenként I. Lipótiig visszanyúló előzményeire számos esetben kellett utalnom, így ezek ismertetésének a lehetőségekhez mérten nagyobb teret biztosítottam.

A valláspolitikai kérdésköre meglehetősen összetett. A legtöbb történész a vallástörténeti kutatások közé sorolja, pedig inkább a vallás-, az egyház-, a politika- és a közigazgatás-történet határterületéről van szó. Ebben a munkában az igazgatástörténeti vonalat domborítottam ki. Azt fejtettem ki, hogyan látta, hogyan kezelte a vallás kérdését a hivatali rendszer, elsősorban pedig a Bécsben székelő központi Habsburg államhatalom. Természetesen a vallás- és az egyháztörténet, a kultúr- és a mentalitástörténet, a társadalom- és a gazdaságtörténet széles ismeretanyagát is bele kell szőnöm tárgyalásomba ahhoz, hogy a valláspolitikai korabeli jelentőségét megfelelőképpen be tudjam mutatni. Mindez érzékelteti a téma komplexitását is. Munkámnak igazgatástörténeti irányultsága azt is jelenti, hogy a tárgyalt valláspolitikai intézkedések egyházi és társadalmi fogadtatását szigorúan csak annyiban tudtam áttekinteni, amennyiben ez a központi államhatalom szerveit érintette, érdekelte, illetve amennyiben ezek a vélemények az igazgatási iratokban nyomon követhetőek.

Forrásadottságok

Kutatásaim során elsősorban primer, eddig még nyomtatásban meg nem jelent forrásokat használtam, ilyeneket közlök és elemzek. Doktori értekezésem megírásához a következő fondokat tanulmányoztam: az Osztrák Állami Levéltár anyagai közül az Államtanács jegyzőkönyveit (Staatsratsprotokollen) és a Régi Vallásügyi Aktákat (Alter Cultus), a Magyar Állami Levéltárban pedig a Magyarországnak átadott Erdélyt érintő valamikori kabineti aktákat (Kabinetakten), az Erdélyi Udvari

Kancellária és a Királyi Gubernium (Főkormányzóság) megfelelő állományait. Disszertációmban 233 eredeti ügyiratot használtam. Ezek lefedik a korabeli államigazgatási iratok teljes spektrumát: vannak közöttük rövid bejegyzések, rendeletek, kimutatások, jelentések, hivatalos vélemények, előterjesztések, uralkodói döntések és kéziratok stb. Meggyőződésem szerint ez a széles forrásbázis jó áttekintést nyújt a feltett kérdések megválaszolásához. Emellett kiemelten támaszkodtam a szakirodalmi eredményekre is. A felhasznált források és szakirodalom megfelelő áttekintését segítik a „Függelék”-ben található összefoglaló jegyzékek. E jegyzékekben közlöm az összes felhasznált szakirodalmat, a forrásokat pedig egy rövid iratismertetésben, mely tartalmazza a feltalálási helyen túl (levéltár – állomány (fond) – jelzet – év) az ügyirat típusát, szerzőjét, keletkezési idejét, rövid tartalmi összefoglalását. Ez utóbbiakat eredeti nyelven és rövidítésekkel.

Fordítás-, idézés- és hivatkozástechnika

Dolgozatom írása során két alapvető problémával szembesültem. Szinte kizárólag német és latin nyelvű iratokat kellett magyarra átültetnem. Dolgomat nehezítették a 18. századi hivatali nyelv sűrített, összetett passzív szerkezetei, végeláthatatlan hosszúságú, többszörösen összetett barokk körmondatai. A szövegeket igyekeztem a germanizmusok és a latinizmusok elkerülésével átültetni magyarra, illetve az egyensúlyt megtalálni a fordításban használatos szöveghű és magyarázó technika között. Disszertációm eredeti forrásokon alapuló tudományos elemzés. Műfaja és terjedelme egyaránt lehetetlenné teszi, hogy minden iratot eredetiben közöljek. A szöveghű közlés lehetetlensége miatt munkámat főleg idézés- és hivatkozástechnikám hitelesíti. A munkában előforduló idézetek az elemzések és az összefüggések alátámasztását és bizonyítását szolgálják. Hivatkozástechnikámban mindenekelőtt a teljes visszakereshetőség és az ellenőrizhetőség elvét tartottam szem

előtt. Hosszabb ügyszeret esetén támpontokat adtam az iraton belüli könnyebb keresés érdekében is.

Elemzési és szerkesztési alapelvek

Az anyag terjedelme és szerteágazó volta miatt a szakirodalmi áttekintést részenként tettem meg. Ezzel összefoglalom a korábbi eredményeket, mintegy megindokolom, miért így rendezem a vizsgálandó anyagot, és segítem az Olvasó gondolkodását, hogy a következő történeti anyagot magában rendszerezni tudja. Így ki is emelem mindazt az újat, amelyet – véleményem szerint – kutatásaimmal a korábbi szakirodalmi megállapításokhoz képest mondok. Ezek után folyamodom a primér forrásokhoz. Az elemzés és a szerkesztés módszertanában általában a deduktív vagy az induktív módszer alkalmazását szokták ajánlani. Szerzőként elemzési módszereim és tanári habitusom miatt inkább az induktív módszer híve vagyok. Különösen ügyeltem arra, hogy megállapításaim a források olyan magyarázatai, elemzéseii és összevetései legyenek, amelyek az eredeti adatokra építenek és az eredeti összefüggéseket domborítják ki. A disszertáció szövegének megértését segítik a Függelékben ábrák és a térkép is.

A munka felépítése

Doktori értekezésemben az alábbi rend szerint haladok.

Először áttekintem azt a hivatali közeget, amely a vallásügy kezelését végezte. Itt mutatom be, hogy az adott időszak erdélyi vallásügyi rendszere milyen jellegzetes négyes tagozódást mutat, és ez a tagozódás milyen változásokon ment át az 1760-70-es években.

Ezután külön végig vettem a négy terület legfontosabb ügycsoportjait. A szöveg megfelelő helyein jeleztem, ha egy-egy valláspolitikai projektum történetében újabb források bevonásával további vizsgálatokat tartok szükségesnek. Végül összegeztem az eredményeket.

Eredmények

A német nyelvű szakirodalomban általánosan elterjedt a „konfesszionizálódás” („Konfessionalisierung”) fogalma. Véleményem szerint ez a fogalom lényegi jellemzőket ragad meg, jól alkalmazható a magyarországi és az erdélyi viszonyokra, és ideje, hogy valamilyen formában a magyar történeti gondolkodásba is bevezetessék. A német nyelvű történettudomány e nyelvi leleménye a reformáció – ellenreformáció – katolikus megújulás fogalmait kapcsolja össze. A „konfesszionizálódás” kifejezi a reformációig egységes nyugati kereszténység különböző felekezetekre tagolódásának folyamatát, a felekezetek térbeli határainak módosulását a 16-18. században, valamint az időszak azon jelenségét, hogy az állami politika erős meghatározójává vált a felekezeti jelleg. Sajátos módon, ahogy az állami politika része lett a felekezetiiség, úgy az állam a vallást fel is használta saját hatalomkoncentrációjának elősegítésére. Bár a Habsburgok birodalmuk területén már a 17. századtól kezdve következetes ellenreformációs politikát folytattak, a konfesszionális valláspolitikát két fontos jellemzőjének tudatos alkalmazása a protestáns államokhoz képest több mint 200 évet késett. Ezek a jellemzők pedig az államegyház kiépítése és a társadalom fegyelmezése (németül Sozialdisziplinierung) voltak. A társadalom fegyelmezésével az állam a helyes, azaz saját konfesszionális meghatározottságának megfelelő magatartásra igyekezett a társadalmat rábírní. A Habsburg Birodalom nyugati részein a konfesszionizálódás késve jelentkező második szakasza határozottan fellépett az egyetemes római egyházzal és a barokk katolicizmus kegyességi formáival szemben is.

Az 1760-70-es évek erdélyi vallásügyét négy fontos ügycsoportra oszthatjuk. A katolikus vallásügyre (Religiosa in catholicis), az uniós valláspolitikára (res Unionis; Unionsgeschäft), a római katolikus vallás világi vonatkozású (így az államhatalomra is tartozó) ügyeire (Publico-

ecclesiastica) és a vegyes (vallások közötti) vallásügyre (Religiosa mixta). Ez utóbbi fogalmakat csak az 1770-es évektől alkalmazták Erdélyben, a korai jozefinizmusnak (is) nevezett új (terezianista) egyházpolitikai irányvonal bevezetésével összefüggésben. Erdély vallási viszonyai miatt e területek között gyakoriak voltak az érintkezések és az átfedések.

Vizsgálataim során úgy találtam, hogy a katolikus szempontok érvényesítése miatt számos vegyes természetű vallásügy került az erdélyi igazgatásban a Publico-ecclesiastica közé (pl. a templomok hovatartozásának elbírálása), s az államhatalom a különvélemények intézményével ott is megoldotta a katolikus érdekek fokozott figyelembevételét, ahol a többes érdekelttség miatt a formális átsorolást nem tehetette meg (pl. állásbetöltések ügyei).

A nem tisztán lelki vonatkozású katolikus egyházi ügyekben a legnagyobb eredmények a római katolikus plébánosok számának megnövelése, eltartásuk finanszírozásának megoldása, valamint a görög katolikus papság magasabb fokú tanulmányainak megszervezése voltak. Egyéb ilyen ügyekben a gyengébb rendi jogokhoz és erősebb központi hatalomhoz szokott erdélyi közigazgatás készséggel bevezette azokat a rendeleteket, melyek az erősödő állam hatalmát fejezték ki a római katolikus egyház felett. Ennek ellenére hiába kívánta Bécs Erdélyben sokkal határozottabban érvényesíteni az új egyházpolitikát, mint Magyarországon, az örökös tartománytól eltérő vallási és társadalmi viszonyok, valamint a katolicizmus gyökeresen különböző helyzete mindezt nagyban megnehezítették. Erdélyben a gazdasági fejlődést a társadalomban élő erős rendi (feudális) kötöttségek hátráltatták, nem a római katolikus egyház túlhatalma. Erdélyben az új egyházpolitikai irányvonal bevezetése nem tudott a társadalmi-gazdasági viszonyokra olyan megtermékenyítően hatni, mint Lombardiában, vagy az osztrák, illetve a cseh örökös tartományokban.

A társadalom fegyelmezése a gyengébb katolicizmus miatt továbbra is olyan ellenreformációs formában jelentkezett, melyet a nem katolikus vallások elnyomó valláspolitikaként érzékeltek.

Az eltérő társadalmi meghatározottság miatt a katolikus valláspolitikája és az uniós valláspolitikája számos eltérő jeggyel rendelkezett. A két ügycsoport hasonlóságai leginkább a két vallás (a római és a görög katolikus) gyengeségében és az államhatalomra utaltságában gyökereztek.

Az itt leírt jellemzők alapján a bécsi udvar erdélyi valláspolitikája az 1760-70-es években egy sajátos konfesszionális valláspolitikája volt. Ha a konfesszionális valláspolitikája „ellenreformációs” eszközeit tekintjük a hagyományos típusúnak, államegyházi tendenciáit és a felvilágosult abszolutisztikus tendenciák nyomán lassan hangsúlyosabbá váló türelmi politikát pedig az újnak, akkor Erdélyben még mindig inkább a hagyományos valláspolitikája érvényesült. Véleményem szerint azonban a kérdés ennél jóval bonyolultabb, hiszen ez a terezianista konfesszionális politika egy igen fejlett és kidolgozott hatalmi koncentrációs sémának volt alárendelve, ahol (római és görög) katolikus vallás erősítése és a társadalom katolikus szempontú fegyelmezése az erdélyi reformmunkálatok meggyorsítását is szolgálták.

A témában eddig megjelent publikációim

- „Erdély és a Habsburg valláspolitikája a 17. század utolsó évtizedeiben” In: Múlt-kor e-folyóirata 3. évfolyamának 2-3. szám

<http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=11696&page=1> és következő oldalak;

- „Das System der siebenbürgischen Religionspolitik in den 1760-70-er Jahren”, in Spannenberger, Norbert - Bendel, Rainer (Hrsg.), Religions- und Kulturgeschichte im Donauraum: Forschungsstand, Initiativen, Methoden, Theorien,

Tübingen. közlésre elfogadva.

- „Adalékok a Staatsrat erdélyi valláspolitikájához 1771-72”. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999/ 3-4. szám 35-63. old.
- „Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsi, kancelláriai, guberniumi tárgyalásaihoz 1765-73”. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2002/1-4. szám 107-141. old.
- „Az új egyházpólitikai irányvonal bevezetése Erdélyben (1773) ” in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004/3-4. szám 5-40. old.
- „Állam – Szent Unió – Skizma (Válogatott dokumentumok a bécsi udvar 1765-74 közötti erdélyi unióspolitikájához)”. Documenta Historica sorozat 58. kötet. Szeged, 2003.

Disszertációm protestánspolitikában bemutatott újdonságainak gerincét egy elküldött, elfogadásra váró tanulmány alkotja:

- „Beiträge zur Lage der Siebenbürger Sachsen innerhalb der Religionspolitik Maria Theresias in den 1760-70-er Jahren”. tervezett megjelenés in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde

Az illírizmussal kapcsolatos kutatások részletesebben egy kiadásra váró tanulmányban látnak majd napvilágot az alábbi címen:

- „Báró Koller és az illír politika berendezése az 1760-70-es években”.